

Г.Г.ЄФІМЕНКО *

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА АВТЕНТИЧНИЙ ЗМІСТ «ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ» МІЖ УСРР ТА РСФРР (березень – червень 1919 р.)

Аналізуються відносини між УСРР та РСФРР у перші місяці комуністичного будівництва в Україні. Залучаються до наукового обігу автентичні, але з погляду компартійних діячів «ідеологічно невитримані» документи, один з яких – резолюція пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р. Ставиться під сумнів усталена в історіографії схема розвитку таких відносин. виправляються фактологічні помилки, характерні для деяких праць та збірників документів із цієї тематики. Особливу увагу приділено аналізу «об'єднавчої» постанови Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р., котра у сучасній історіографії традиційно означається як угода про «воєнно-політичний союз».

Ключові слова: УСРР, РСФРР, ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б), ВЦВК, воєнно-політичний союз, федералізм, централізм.

Неупереджений аналіз відносин між радянськими Україною та Росією в «досоюзний» період є ключем до розуміння обставин створення СРСР та з'ясування сутності національної політики Кремля в міжвоєнні роки. Особливе місце у цьому періоді займає 1919 р., коли переможний і, як тоді здавалося, усеосяжний поступ комунізму змінився його болючими поразками, причому «українське питання» відіграло тут провідну роль.

Стратегічне бачення керівництвом РКП(б) шляхів розв'язання «українського питання» протягом усього періоду створення радянського ладу (1918–1938 рр.) було доволі сталим. Однак у 1919 р., в умовах «запаморочення від успіху», викликаного стрімким опануванням України та небезпідставними очікуваннями «світової революції», більшовицький центр нерідко виявляв централізаційну нетерплячість, не розмежовуючи тактику і стратегію своїх дій. Інакше кажучи – намагався створити таку модель державного устрою, яка не видозмінювалася б під впливом тактичних потреб. Такого не міг собі дозволити український субцентр радянської влади, який зважав на місцеві обставини і тому нерідко діяв у супереччя волі центру.

Відмінність поглядів виразно виявилася у питанні про створення «воєнно-політичного союзу». Термін узятो в лапки невипадково, оскільки він не автентичний. Таке означення не фігурувало у жодному з документів тієї доби. Воно було винайдене пізніше від самої події (як, приміром, поняття «Київська Русь» чи «воєнний комунізм»), але стало невід'ємною складовою історичної пам'яті про неї. Навіть фінал «об'єднавчого процесу» зразка 1919 р., який, начебто, і дав підстави для вживання словосполучення «воєнно-політичний союз», – декларація Всеросійського ЦВК про об'єднання від 1 червня – сталої назви не має.

* Єфіменко Геннадій Григорійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: efimenko2002@ukr.net

У змісті законодавчого збірника її викладено так: «Про об'єднання *військових сил* радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії», а в тексті – «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії *для боротьби зі світовим імперіалізмом*»¹ (курсивом виділено розбіжності – Г.Є.). Тобто з поширеного нині словосполучення «воєнно-політичний союз» не вжито жодного слова.

У газеті «Правда» від 3 червня 1919 р, де цей документ і було вперше розміщено, назва взагалі не зазначалася, а текст «об'єднавчої» декларації починався після слів «під бурхливі оплески зібрання ухвалюється наступна резолюція». Щоправда у супровідному тексті йшлося про те, що «до ВЦВК надійшла низка пропозицій про військове та матеріальне об'єднання»². Не існує одноманітності в назві цього акта й у першоджерелах. Так, у протоколі засідання політбюро ЦК РКП(б), де й було ухвалено принципове рішення з цього питання, ідеться про «воєнно-економічний союз із радянськими республіками»³, а у стенограмі Всеросійського ЦВК – «об'єднання військових сил радянської республіки: Росії й України, Латвії та Білорусії з Литвою»⁴. Тож цілком закономірно, що у виданих пізніше численних збірниках документів стала назва також відсутня. Може йтися і про «військовий союз» для боротьби «проти імперіалістів»⁵, і про «об'єднання радянських республік [...] у боротьбі зі збройною інтервенцією»⁶ чи «світовим імперіалізмом»⁷ тощо. З огляду на те, що саме об'єднання військових сил було головним меседжем цієї постанови, її трактування як «військово-політичного союзу» ми теж не вважаємо помилкою, але в тексті вживаємо більш усталене словосполучення, яке, з огляду на все вказане вище, беремо в лапки.

Об'єднавча резолюція ВЦВК, як і стан та перспективи відносин між УСРР та РСФРР напередодні її ухвалення, по-різному тлумачилися представниками владного центру та українського субцентру. Досі ці суперечності залишалися поза увагою дослідників. Наявні сьогодні пояснення тих подій по суті не змінилися з пізньорадянських часів. Як у науковому, так і в навчальному

¹ «Об объединении военных сил советских республик России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии» та «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» (див.: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі – СУ РСФСР). – 1919. – Ст.264).

² Заседание Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Правда. – 1919. – 3 июня. У словосполученні «о военном и материальном объединении» слово «военное» ми переклали як «військове». – Оскільки йшлося про об'єднання армій, військ.

³ Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): Повестки дня заседаний: 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – Москва, 2000. – С.35.

⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.1235. – Оп.21. – Д.17. – Л.1.

⁵ Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і мат. – К., 1994. – С.94.

⁶ Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета об объединении советских республик России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с вооружённой интервенцией. 1 июня 1919 г. // Документы внешней политики СССР. – Т.2. – Москва, 1958. – С.179.

⁷ Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета про об'єднання радянських республік – Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії – для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і мат. – К., 1963. – С.122.

дискурсі історії України важливе місце посідає твердження про укладення 1 червня 1919 р. «воєнно-політичного союзу». Приміром, у новітньому підручнику з історії України для 10-го класу наголошується: «1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК спільно з представниками УСРР, Білорусії, Латвії, Литви проголосив резолюцію про утворення військово-політичного союзу республік»⁸.

Приблизно так само висвітлюється вказана подія й у навчальних матеріалах для вищої школи. У популярному (побачило світ уже четверте видання) підручнику з історії України О.Бойка відзначається: «1 червня утворюється “воєнно-політичний союз” формально незалежних України, Латвії, Литви, Білорусії та Російської Федерації. [...] було об'єднання під керівництвом вищих органів РСФРР збройних сил, промислового потенціалу, фінансів, залізниць, комісаріатів праці»⁹. Те саме бачимо й у спеціалізованому підручнику для історичних факультетів В.Калініченка¹⁰.

Характеристика рішення Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. як формальної угоди про об'єднання/союз радянських республік узгоджується з сучасними оцінками українських істориків. В узагальненому вигляді ставлення вітчизняної історіографії до цього питання подане у відповідній статті «Енциклопедії історії України» (автор – О.Щусь), де стверджується про «формально “міждержавне” об'єднання воєнних, політичних та економічних ресурсів самостійних національних республік упродовж 1919 – на початку 1920-х рр.»¹¹. Такий висновок по суті тотожний із тим, якого дійшли автори підсумкової колективної праці української радянської історіографії, де це рішення ВЦВК означалося як таке, «що законодавчо оформило воєнно-політичний союз республік»¹².

У тематичній літературі радянського періоду погляд на «воєнно-політичний союз» не був таким однозначним. Приміром, ще задовго до розпаду СРСР Вс.Куріцин підкреслював, що «воєнний союз, передбачений постановами ВЦВК від 1 червня та ВУЦВК від 18 травня, не був оформлений у вигляді договору»¹³. Як такий, що «фактично був багатостороннім договором, але юридично все ж таки ним не був», оцінював резолюцію від 1 червня О.Чистяков¹⁴. Неоднозначність названого рішення ВЦВК відзначалася і у спільній із Д.Златопольським праці: «Своєрідність цього важливого документа

⁸ Історія України: Підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. / О.Рєєнт. – О.Малій. – К., 2010. – С.183.

⁹ Бойко О.Д. Історія України: Підруч., 4-те вид., доп. – К., 2012. – С.336–337.

¹⁰ Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України: Підруч. для іст. фак. вищих навч. закл. – Ч.ІІІ: 1917–2003 рр. – Х., 2004. – 628 с. [Електронний ресурс]: http://www-history.univer.kharkov.ua/old/e-library/kalinichenko_textbook/Kalinichenko_2.6.htm

¹¹ Щусь О. Воєнно-політичний союз радянський республік // Енциклопедія історії України: У 5 т. – Т.1. – К., 2003. – С.598.

¹² История Украинской ССР: В 10 т. – Т.6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – К., 1984. – С.448.

¹³ Куріцин В.М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917–1922 гг. – Москва, 1957. – С.68. З огляду на те, що у цитованому тексті неодноразово йдеться про військову єдність («воєнне єдинство») є певні підстави і для перекладу словосполучення «воєнний союз» як «військовий союз». У контексті аналізованої проблеми поняття «воєнний» та «військовий» рівнозначні.

¹⁴ Чистяков О.И. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. – Москва, 1955. – С.149.

полягала в тому, що, будучи за формою актом вищого органу державної влади РСФРР – Всеросійського ЦВК, він по суті своїй становив немовби міжреспубліканську угоду»¹⁵.

Доволі суперечливо резолюція ВЦВК від 1 червня подавалася і в одній з останніх спеціалізованих студій радянської доби – праці українського дослідника В.Чеховича. З одного боку, він відзначав, що для того, аби здійснити заплановане об'єднання, «ВЦВК повинен був створити комісію, якій доручалося негайно вступити в перемовини з представниками відповідних Центральних Виконавчих Комітетів і разом із ними виробити конкретні заходи з об'єднання»¹⁶. Інакше кажучи, рішення від 1 червня начебто не розглядалося як формальна угода, оскільки її (угоду) потрібно було ще напрацювати. А з іншого боку, В.Чехович наголошував: «Декрет ВЦВК [...] юридично зафіксував та закріпив ті державно-правові відносини радянських республік, котрі фактично існували на даному етапі їх розвитку»¹⁷. Тобто у цьому випадку йдеться саме про декрет як формальну угоду.

Зазначимо, що всі згадані автори періоду існування СРСР були кандидатами чи докторами юридичних наук. Відповідно їхні праці відзначалися більш пильною увагою до юридичних формальностей. Це зумовило відсутність однозначних тверджень про те, що 1 червня було створено «воєнно-політичний союз» та спонукало дослідників якимось чином відзначати відмінність між формою та змістом відносин Кремля з республіками. Зверталася увага й на невідповідність уживаних для характеристики радянського державного ладу термінів їх загальновизнаному тлумаченню. Зокрема, О.Чистяков ще в роки хрущовської «відлиги» поставив під сумнів федеративний характер РСФРР у 1918–1922 рр., цілком слушно зауваживши: «Слово “федерація” в наш час вже не відповідає своєму початковому значенню, стало терміном умовним, більш широким»¹⁸. Відзначав він і відмінність між юридичним та загальнополітичним тлумаченням тих визначень (у тому числі словосполучення «воєнно-політичний союз»), якими радянські історики зазвичай користувалися при характеристиці відносин РСФРР із «незалежними» радянськими республіками, наголосивши, що ця термінологія «має не юридичне, а загальнополітичне, *умовне* значення»¹⁹.

Сучасні українські історики зазвичай звертають увагу на відмінність між формою та змістом національної політики Кремля. Зокрема, указується на прагнення центру «злити» Україну з Росією, що мало узгоджувалося з «правом націй на самовизначення». Але при аналізі сюжетів, пов'язаних із політикою Кремля щодо України, переважно не враховується та важлива деталь, що керівництво УСРР було суб'єктом політичного процесу й, відповідно, мало власний погляд на відносини з радянською Росією. Як правило, оминають увагою дослідники й ту обставину, що керівники КП(б)У проявляли відмінне

¹⁵ Златопольский Д.Л., Чистяков О.И. Образование Союза ССР. – Москва, 1972. – С.109–110.

¹⁶ Чехович В.А. Победа Великого Октября и становление государственного Союза Советских Республик (1917–1922 гг.). – К., 1986. – С.53.

¹⁷ Там же. – С.56.

¹⁸ Чистяков О.И. Становление Российской Федерации (1917–1922). – Москва, 1966. – С.19.

¹⁹ Там же. – С.298.

від кремлівського центру розуміння ключових гасел, насамперед тези про федеративний устрій.

Автор звертається до аналізу відносин між УСРР та РСФРР упродовж того часу, коли серед кремлівських керівників набула популярності ідея «злити» УСРР та відбулася попередня формальна відмова від таких намірів, тобто з березня до 1 червня 1919 р. (рішення про «союз»). Під поняттями «злиття» («злити УСРР») слід розуміти органічне для комуністично-централістичного світогляду керманів РКП(б) прагнення приєднати Україну до РСФРР, тобто позбавити її ознак державного цілого, ліквідувати всеукраїнські управлінські центри в усіх сферах державного будівництва та підпорядкувати їх безпосередньо Кремлю.

Це не виключало можливості й доцільності надання українцям, як відзначав ще в 1917 р. Й.Сталін, *територіальної автономії*, що могла бути оформлена «в рамках єдиної (зливої) держави з єдиними нормами конституції для областей, котрі відзначаються певним національним складом і залишаються в рамках цілого»²⁰. По суті йшлося про дозвіл на відкриття шкіл із рідною для місцевого населення мовою навчання та використання цієї мови в повсякденному житті, у тому числі у спілкуванні з державними органами. Щоправда, це були лише теоретичні напрацювання. Практика переможного, як видавалося спочатку, для комунізму 1919 р. суперечила таким настановам: нарком юстиції УСРР О.Хмельницький у березні 1919 р. доволі відверто охарактеризував можливу турботу «про культуру кожної нації» як «нездорову національну відрижку»²¹. А М.Скрипник, характеризуючи за свіжими враженнями мовну ситуацію в УСРР 1919 р., узагалі зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919 р. – Г.Є.) з боку різних спеців, радбурів (від “радянська буржуазія” – Г.Є.) і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»²².

Нині не існує ідеологічних заборон на дослідження планів більшовицьких керманів «злити» Україну та реакції на ці наміри республіканського субцентру влади. Виявлених матеріалів виявилось достатньо, щоб зробити обґрунтовані висновки, які багато у чому не узгоджуються з існуючим історіографічним каноном. Для з'ясування змісту відносини між УСРР та РСФРР і співвідношення їх із проголошеною формою слід вирішити низку дослідницьких завдань. По-перше, щоб зрозуміти ставлення Кремля до «українського питання» в 1919 р. слід коротко охарактеризувати його передісторію. По-друге, визначити, коли та за яких обставин актуалізувалося завдання «злиття». По-третє, з'ясувати й уточнити дії Кремля у цьому напрямі, реакцію на них української влади. По-четверте, проаналізувати форму та зміст рішення ВЦВК від 1 червня й тодішнє тлумачення цієї події українською радянською стороною як у публічному, так і внутріпартійному дискурсі.

²⁰ Сталін Й.В. Проти федералізму // *Його жс.* Твори. – Т.4: Листопад 1917 – 1920. – К., 1948. – С.29.

²¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. – Х., 1932. – С.212.

²² Скрипник М.О. Донбас і Україна // *Його жс.* Статті і промови з національного питання / Упор. І.Кошелівець. – Б.м., 1974. – С.17. Статтю написано в 1920 р.

Вимушена увага до національної форми державності

Більшовицьке керівництво завжди було прихильником великої централізованої держави. Однак поширення на початку ХХ ст. національно-визвольного руху змусило його якимось чином реагувати на національний чинник. Ініціативу взяв на себе їхній лідер – В.Ленін. Чехословацький історик Ф.Сильницький ще в 1970-х рр. відзначав:

«Ленін був одним із небагатьох керівних діячів, котрий розумів делікатність даного питання, і як політик він проголосував встановлення рівноправних відносин між народами. Фактично Ленін був автором концепції більшовицької національної політики і основоположником тактики її здійснення»²³.

У липні (червні за ст.ст.) 1913 р. В.Ленін написав «Тези з національного питання», ключовим в яких було таке положення: «§ нашої програми (про самовизначення націй) не можна тлумачити ніяк інакше як у розумінні *політичного* самовизначення, тобто права на відокремлення і утворення самостійної держави»²⁴. Потребу розширеного тлумачення цього пункту зумовив, за словами В.Леніна, як «грубо войовничий та чорносотенний націоналізм царської монархії», так і «пожвавлення *буржуазного* націоналізму – і великоруського (п. Струве, “Русская молва”, “прогрессисты” і т.д.), і українського, і польського (антисемітизм народовой “демократії”), і грузинського, і вірменського і т.д.»²⁵. Інакше кажучи, теза про «право на відокремлення» з’явилася через усвідомлення В.Ленінінм потреби належним чином відреагувати на втягування дедалі ширших верств суспільства в національно-визвольний рух та на спроби влади силовими методами запобігти його розвитку. Цю ленінську пропозицію було реалізовано на так званій «Серпневій (літній) 1913 р. нараді ЦК РДСРП з партійними робітниками» (названа так для конспірації, оскільки реально відбулася 6–14 жовтня (23 вересня – 1 жовтня) 1913 р. у с. Пороніно, де на той час мешкав В.Ленін).

Визнання більшовиками «права на відокремлення» не означало бодай нейтрального ставлення до можливості його втілення у життя. У резолюції тієї ж Поронінської наради 1913 р. відзначалося, що політичні, професійні, кооперативно-просвітницькі та інші організації в інтересах «пролетаріату» мають бути єдиними для всієї держави, тобто Російської імперії. Інакше кажучи, заперечувалося право на існування таких об’єднань, які, власне кажучи, гіпотетично й могли б стати організуючою силою в реалізації начебто визнаного «права на відокремлення». У тій самій резолюції відверто наголошувалося:

²³ Сильницький Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. – Б.м., 1978. – С.13.

²⁴ Ленін В.І. Тези по національному питанню // Його жс. Повне зібрання творів. – Т.23. – К., 1972. – С.300.

²⁵ Там само. – С.307.

«Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»²⁶.

У датованому 6 грудня 1913 р. листі до С.Шаумяна В.Ленін так роз'яснив причини появи цього пункту у програмі:

«Право на самовизначення є виняток з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму, [...] Але виняток не можна тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут немає і бути не повинно»²⁷.

Тобто, як цілком слушно зауважував російський історик В.Журавльов, право на відокремлення стало не метою, а лише засобом зміцнення своїх позицій у політичних баталіях, стимулятором революційного процесу у країні, інструментом боротьби з правими, шовіністичними силами²⁸.

Обґрунтовуючи згодом гасло про право націй на самовизначення, В.Ленін підкреслював: «Із погляду демократії [...] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку “розпаду держави”»²⁹. «Право на відокремлення» він бачив як одне із загальнодемократичних прав «буржуазної» республіки. Наявність (але не реалізацію!) його називав необхідною передумовою такої бажаної для більшовиків централізації:

«Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто незалежності, *тобто* свободи відокремлення пригноблених націй не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній, справді інтер-націоналістській базі, *немислимій* без свободи відокремлення»³⁰.

Щоправда, за В.Леніним, такого права мали вимагати лише «соціал-демократи гноблячої нації, особливо так званих великих держав»³¹. У лютому 1919 р. В.Шахрай, проаналізувавши теорію та наявну на той час практику втілення гасла про «право націй на самовизначення», відзначив особливості підходу керівництва РКП(б) до цього питання такими словами: «“Право” визнається, а щоб се “право” не було “переведене в життя”, то тут на допомогу являється “літераторська видумка” про неможливість для пролетаріату мати “позитивний”, “практичний” програм»³².

²⁶ Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня. – 1 жовтня (6–14 жовтня) 1913 // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1: 1898–1917. – К., 1978. – С.375.

²⁷ Ленін В.І. С.Г.Шаумяну, 6 грудня 1913 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.48. – С.231.

²⁸ Журавльов В.В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала XX в. // История национальных политических партий России: Мат. междунар. конф., Москва, 21–22 мая 1996 г. – Москва, 1997. – С.88.

²⁹ Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.25. – С.271.

³⁰ Ленін В.І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення // Там само. – Т.27. – С.60.

³¹ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення» // Там само. – С.414.

³² Шах-Рай В. Передмова // *Н.Ленін (В.Львів).* Статті по національному питанні / Пер. з рос.

Гасло про право націй на самовизначення більшовицькі керманичі використали в боротьбі з Тимчасовим урядом у 1917 р. Після захоплення влади вони були змушені демонструвати прихильність до цього лозунгу, адже потрібно було зміцнювати своє становище. «Українського питання» це стосувалося в першу чергу. До середини 1918 р. проблема, здавалося, втратила актуальність. Однак восени 1918 р. ситуація змінилася. Доволі несподівано для Кремля виявилось, що національні гасла в повстанському русі, котрий розгорівся в «національних окраїнах», і насамперед Україні, відігравали важливу роль. Тому після революції в Німеччині та її виходу з війни більшовицьке керівництво знову вирішило використати «національні козири» своїх дореволюційних лозунгів. Кремль повернувся до апробованого (на прикладі України) досвіду створення радянських урядів у національній оболонці.

Активация ідеї «злиття» України з Росією

За обставин, що склалися наприкінці 1918 р., ідею «злиття» довелося відкласти – владу в національних регіонах спочатку треба було здобути. Завдання вдалося виконати «малою кров'ю», оскільки значна частина повстанських загонів, які заповнили Україну, під впливом національних та соціальних гасел більшовиків перейшла на їхній бік. Тим більше, що перед очима був яскравий приклад – у Росії відбувся переділ землі. Та вже перші кроки нової влади на опанованій території свідчили про те, що від централізації вона відмовлятися не збиралася. Формально не відкидаючи привабливих гасел, більшовики проводили протилежну політику. Це змусило одного з керівників боротьбистів – М.Полоза – у середині лютого звернутися з листом до наркома у справах національностей РСФРР Й.Сталіна:

«Політика на Україні здійснюється врозріз усьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити “комуністичний” з'їзд Рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією»³³.

Головне побоювання М.Полоза не справдилося – III Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 6–10 березня 1919 р. у Харкові, питання про «злиття» не порушував. Натомість в ухваленій ним 10 березня та затвердженій 14 березня ВУЦВК Конституції УСРР (ст.4) відзначалася «тверда рішучість увійти до складу єдиної міжнародної соціалістичної радянської республіки, як тільки створяться умови для її появи», наголошувалося на «цілковитій солідарності» УСРР «з нині існуючими вже радянськими республіками» та підкреслювалося «вирішення вступити з ними в найміцніше об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції та в найміцніше співробітництво в царині комуністичного будівництва, можливого тільки в міжнародному

на укр. з передмовою В.Шах-Рая. – Саратов, 1919. – С. XXVIII.

³³ Див: Документи трагічної історії України (1917–1927) / Ред.-упор. П.П.Бачинський. – К., 1999. – С.114.

масштабі»³⁴. Із цих рядків можна зробити висновок, що українські радянські керманічі вбачали централізацію не у «приєднанні» до РСФРР чи «злитті» України, а в її «об'єднанні», тобто бачили себе тією чи іншою мірою рівноправною з РСФРР частиною майбутнього цілого.

На відміну від владного проводу республіки, у Кремлі національна форма радянської державності в Україні сприймалася лише як ширма, за якою немає жодного змісту. Зокрема В.Ленін у заключній промові на VIII з'їзді РКП(б) (18–23 березня 1919 р) з приводу програми партії двічі проговорився, що нині «існує одна Радянська республіка»³⁵. Ще більш чітко ставлення Кремля до УСРР віддзеркалилося у промові члена Президії Всеросійського ЦВК Л.Сосновського, яку він виголосив на засіданні ВЦВК 9 квітня 1919 р:

«Товариші, ЦВК до цього часу доводилося працювати як єдиному законодавчому органу робітників і селян в усьому світі. Сьогоднішнє засідання ми щасливі відкрити, знаючи, що поряд з нами в Європі є два таких вогнища робітничої й селянської революції – в Угорщині та Баварії»³⁶.

Як бачимо, що ані Україну, ані інші радянські республіки (Естонія, Литва, Білорусія, Латвія), щодо визнання незалежності яких, на відміну від України, було навіть ухвалено спеціальні юридичні акти³⁷, за якесь окреме, і тим більше – незалежне ціле у Кремлі не вважали.

Національна ширма певний час улаштовувала Кремль, оскільки допомогла опанувати Україну та деякі інші «окраїни». Додамо, що економічним завданням більшовицького центру наявність такої ширми на перших порах нічим не заважала. Адже Українською радою народного господарства (УРНГ), яка й була головним економічним органом УСРР, керувала надіслана з Москви та підпорядкована (включно з особистим грошовим забезпеченням) безпосередньо ВРНГ РСФРР комісія на чолі з А.Нікітіним³⁸. Результати її роботи станом на березень 1919 р. влучно охарактеризував відряджений до України з перевіркою член президії ВРНГ В.Чубар: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно й ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де не втомно працював тов. Ландау»³⁹. Тобто на той час викачувати промислові ресурси можна було й без формальної централізації управління економікою.

Отже, таке становище задовольняло Кремль. Однак воно не могло тривати постійно: економічні ресурси України швидко вичерпувалися, а їх подальше викачування призводило до виникнення та посилення спротиву

³⁴ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Ст.4 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Х., 1932. – С.58.

³⁵ Восьмой съезд РКП(б), март 1919 года: Протоколы. – Москва, 1959. – С.100, 102.

³⁶ ГАРФ. – Ф.1235. – Оп.21. – Д.13. – Л.46.

³⁷ Див.: Документы внешней политики СССР. – Т.1: 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. – Москва, 1959; Т.2: 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. – Москва, 1958. – 778 с.; Т.3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – Москва, 1959. – 702 с.

³⁸ Детальніше про повну узгодженість роботи цієї комісії з московським керівництвом див.: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919). – К., 2008. – С.142–143.

³⁹ Российский государственный архив экономики. – Ф.3429. – Оп.1. – Д.1066. – Л.116 об.

місцевих управлінців. Та й члени вказаної комісії, які серед своїх обов'язків мали завдання налагоджувати економіку, із часом «українізувалися», тобто почали дбати про економічні інтереси УСРР. Після опанування більшовиками України, яке в основному завершилося в березні 1919 р., почали активніше відстоювати українські інтереси й керманічі УСРР. За часом це збіглося із затвердженням III Всеукраїнським з'їздом рад рішення про переїзд урядових структур із Харкова до Києва.

Додав штрихів до створюваного у Кремлі образу України й уже згаданий звіт В.Чубаря, в якому цей діяч, на той час непохитний централіст, із неприхованим обуренням відзначав:

«Працівники, які тут є, надзвичайно міцно просякнуті невідворотністю дотримання формальностей “Самостійної Республіки” (в оригіналі – “Самостийной Республики” – Г.Є.)... Не вдаючись до оцінки такого становища з боку доцільності здійснюваної тут політики, із міркувань міжнародного характеру, вважаю, що шлях цей слизький. Подальше ознайомлення зі становищем речей в Україні приводить мене до переконання, що необхідно намагатися з нього зійти якомога швидше, що може бути можливим лише при поставчанні України новими силами, як для праці у царині політики, так і для праці в економічних установах і робітничих організаціях»⁴⁰.

Серед рядових комуністів в Україні набували популярності ідеї, висловлені в маніфесті В.Шахрая та С.Мазлаха «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» (Саратов, 1919 р.). Один із його авторів – С.Мазлах – у листі до дружини охарактеризував становище такими словами:

«Україна повинна бути самостійною радянською республікою. Цього вимагають інтереси українських трудящих й успіх світової революції. І це усвідомлюють робітники. Усвідомлюють навіть національно знеособлені елементи, що випередили історію»⁴¹.

У Кремлі були вкрай стурбовані таким меседжем і поширенням цих ідей в Україні. Тож книгу заборонили, а авторів виключили з лав КП(б)У.

Усе назване вище, – прагнення керівництва УСРР до економічної та політичної самостійності, поширення у прокомуністичному сегменті українського суспільства ідеї існуванні реально окремішньої республіки, до чого додалося бажання центру створити міцний «військовий кулак» для зміцнення своєї влади та експансії в Європу, – спричинило активацію ідеї «злиття». Її імпульс ішов із більшовицького центру. 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову про необхідність єдності дій України та Росії як директиву для ЦК КП(б)У⁴². У цьому документі мовилося насамперед про військові справи, транспорт та органи постачання. Формальне існування відповідних народних комісаріатів у

⁴⁰ Там же. – Л.116.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.39. – Оп.4. – Спр.128. – Арк.6.

⁴² Директива ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України і радянської Росії, 8 квітня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. – С.108–109.

республіках уважалось можливим лише через «поступки самостійним (в оригіналі – «самостийным» – Г.Є.) тенденціям»⁴³. Однак реально названі наркомати повинні були виконувати директиви, «які надаються з відповідних комісаріатів РСФРР», тобто Україна не розглядалася як скільки-небудь рівноправне з РСФРР утворення. Так, щодо залізниць наголошувалося: «Українські залізниці становлять нерозривну частину російської залізничної мережі й керуються народним комісаріатом шляхів із Москви»⁴⁴. Бачимо, що в уявленнях Кремля РНК УСРР не мав права регулювати цю сферу. Згідно з цією постановою, наркомат державного контролю РСФРР мав поширити свою діяльність на всі установи УСРР⁴⁵. В.Ленін особисто наполіг на ухваленні та прискоренні передачі цієї директиви в Україну: «Пропоную зібрати підписи членів політбюро ЦК і затвердити ці директиви Українській комуністичній партії і її ЦК для України. *Дуже терміново*». Та ймовірно вже після отримання необхідних підписів: «В оргбюро ЦК. негайно переслати в Український ЦК»⁴⁶.

Надсилаючи такі централізаційні директиви, Кремль водночас наполягав на демонстрації національної толерантності, підтвердженням якої вважав введення боротьбистів до уряду УСРР. Відповідну пряму, безапеляційну директиву Київ отримав під час роботи пленуму ЦК КП(б)У (6–9 квітня 1919 р.):

«Цека партії вважає обов'язковою угоду з у.с.р. у сенсі входження представників укр. есерів до українського радянського уряду. Цека партії зобов'язує Цека українських комуністів провести ці директиви в терміновому порядку. Про результат доповісти негайно. За дорученням ЦК Сталін»⁴⁷.

Про те, як таку настанову сприйняли в Києві, свідчать рядки з листа В.Затонського до ЦК РКП(б) від 1 грудня 1919 р., в якому було зазначено ще й обставини отримання цієї директиви:

«Згадайте той час, коли одночасно всі комісаріати, якими керували в більшості члени ЦК (ідеться про російські наркомати, очолювані членами ЦК РКП(б) – Г.Є.), надсилали накази й розпорядження на Україну, котрі під корінь знищували ту політику, що її проводив у незайманому вигляді (в оригіналі – «в девственной чистоте» – Г.Є.) один лише Чичерін (нарком закордонних справ РСФРР – Г.Є.), коли одночасно Невський (нарком шляхів сполучення РСФРР – Г.Є.) приєднував до себе без нашого відома телеграмою по лінії українські залізниці до Воронежського, Курського та інших округів (у січні 1919 р., уряд УСРР не погодився з цим – Г.Є.), тов. Троцький давав накази по, на той час ще самостійній, українській армії і навіть Анатолій Васильович (Луначарський, нарком освіти

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4.

⁴⁴ Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України і радянської Росії, 8 квітня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. – С.109.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ *Ленін В.І.* Пропозиція про затвердження проекту постанови ЦК РКП(б) з директивами для ЦК КП(б) України // *В.І.Ленін про Україну*. – Ч.ІІ: 1917–1922. – К., 1969. – С.237.

⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.3.

РСФРР – Г.Є.), чи, у крайньому разі, його комісаріат, надсилав своїх ревізорів-комісарів безпосередньо до Кобеляк. Ми, зрозуміло, в амбіції не вдавалися, хоча не так уже й зручно працювати, коли установи отримують одночасно накази з Москви та Києва. Але в установах часто-густо уесери перебували. Скільки скандалів через це було... Ледей не побилися з уесерами... А у цей час наказ від ЦК РКП: включити уесерів до складу уряду. [...] На Україні нам довелося не те, щоб спостерігати, а на своїй шпії переписувати українську оперету зі співами та танцями в постановці одночасно і під Невського, і під Троцького, і під Чичеріна, і під Леніна, і все це під режисерством, урешті-решт, ЦК РКП»⁴⁸.

Важливою спонукою до активації ідеї про «злиття» стали продовольчі труднощі в Росії. 13 квітня 1919 р. на засіданні ЦК РКП(б) В.Ленін наголосив на тому, що «необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає ніякого продовольчого апарату». У Кремлі вважали за неможливе провести в достатній кількості реквізицію українського хліба без наявності такого апарату, який був би продовженням і частиною російського. Було ухвалено «персонально з ЦК» відправити в Україну Л.Каменєва та М.Муранова, у допомогу яким «на Україну відряджаються також тт. Йоффе, Ройзман, Максимов, Зорін, Дудкін, М'ясков та Геллер»⁴⁹. Уже 19 квітня Л.Каменєв прибув до Харкова, а за два дні – до Києва⁵⁰, де 23 квітня виступив із доповіддю на засіданні ВУЦВК⁵¹. Саме він став головним централізатором у складі політбюро ЦК РКП(б) у цей період.

23 квітня політбюро ЦК РКП(б) знову звернулося до «українського питання». Другим пунктом порядку денного у протоколі зазначено лаконічно: «Україна»⁵². Нова ухвала вже не містила будь-якої можливості тлумачити її по-різному: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з радянською Росією»⁵³. Це остаточно визнавалося нагальним завданням. Постало питання про методи його виконання.

Ідеологічна та організаційна підготовка «злиття»

Одну з головних передумов та складових частин такого злиття В.Ленін убачав у жорсткій військовій єдності. 24 квітня 1919 р. він писав Е.Скляньському, заступникові Л.Троцького в Реввійськраді РСФРР: «Т. Скляньський! Це, до речі, якраз до того, що вчора вирішено. Треба **спішно, негайно**: 1) скласти текст директиви від ЦК до всіх “націоналів” про єдність (злиття) військову»⁵⁴. Завдання було швидко виконане. Уже 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив

⁴⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.5. – Оп.2. – Д.134. – Л.14.

⁴⁹ Протокол заседания ЦК, 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.144.

⁵⁰ Экспедиция Л.Б.Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция (Москва). – 1926. – №5 (41). – С.124.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.9.

⁵² Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): Повестки дня заседаний: 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – С.32.

⁵³ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.3. – Л.2.

⁵⁴ *Ленін В.І.* Е.М.Скляньському // В.І.Ленін про Україну. – Ч. II: 1917–1922. – С.261.

«проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для всіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії, і України та ін.»⁵⁵.

У зв'язку з цим дорученням слід звернути увагу на одну важливу деталь. Указаний у протоколі пленуму (і надзвичайно важливий, з огляду на його цілковите схвалення) «проект тов. Троцького» від 4 травня у збірниках документів не публікувався. Натомість за радянських часів неодноразово друкувався інший документ – «Проект директиви ЦК РКП(б) про військову єдність», який подавався як «ленінсько-сталінський» і вперше побачив світ 1941 р.⁵⁶ Відсутність точного датування («травень 1919 р.»), аналіз листування В.Леніна, ленінської біографічної хроніки, протоколів політбюро та пленумів РКП(б), чітке усвідомлення того факту, що подібна директива мала бути ухвалена до 19 травня, тобто до прийняття відповідного рішення українськими владними органами, – усе це дає підстави стверджувати, що насправді названий як «ленінсько-сталінський» документ і є ухвалений пленумом ЦК РКП(б) «проект тов. Троцького». Звідси логічний висновок про те, що «Проект директиви про військову єдність» було написано в Реввійськраді в період з 25 квітня по 3 травня, а автором чи одним із його авторів був Л.Троцький, очільник РВС.

Радянські історики, навіть якщо розуміли, хто був автором цього проекту, з політико-ідеологічних міркувань не могли на це вказувати. Як, утім, після розвінчання «культу особи» вже й не наполягали на подвійному, «ленінсько-сталінському», варіанті авторства. Показовий приклад – книга Б.Бабія, який писав:

«У травні [...], коли необхідно було ще більше посилити єдність радянських республік, особливо у воєнному відношенні, В.І.Ленін виробив “Проект директиви ЦК про військову єдність”. Цей проєкт було покладено в основу рішення Пленуму ЦК РКП(б) від 4 травня 1919 р., в якому говорилося про необхідність встановити “в галузі військового управління і командування найсуворіше начало єдності організації і суворого централізму”»⁵⁷.

Тобто Б.Бабій зазначав, що цей проєкт було затверджено саме пленумом ЦК РКП(б) від 4 травня (уже визначив більш точні хронологічні рамки), але через ідеологічні перепони не міг вказати на авторство Л.Троцького.

У Кремля існували цілком обґрунтовані сумніви щодо спроможності української радянської верхівки ініціювати «злиття». Відтак її керівний склад було вирішено оптимізувати. На засіданні ЦК РКП(б) 13 квітня 1919 р. Х.Раковському було доручено «разом із цекістами з'ясувати питання про можливість відрядження тт. П'ятакова і Бубнова»⁵⁸ з Києва. Саме ці діячі були найбільш авторитетними опонентами вказівок, які надсилало до України керівництво РКП(б). Щоб попередити можливий спротив, у цьому ж пункті резолюції

⁵⁵ Протокол засідання пленума ЦК РКП(б), 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.156.

⁵⁶ Див: *Ленін В.І.* Проект директиви ЦК РКП(б) про військову єдність // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.298.

⁵⁷ *Бабій Б.М.* Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972. – С.80–81.

⁵⁸ Протокол засідання ЦК, 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.144.

ЦК РКП(б) нагадувалося, що «національні ЦК є обласними організаціями, які користуються відповідними правами й несуть відповідні обов'язки»⁵⁹. А вже 23 квітня політбюро ЦК РКП(б) затвердило таку ухвалу: «Товариша Йоффе відповідно до постанови пленуму направити до складу українського уряду для посилення там централістських елементів»⁶⁰.

Питання централізації було нагальним. Тож політбюро ЦК РКП(б) ще раз підкреслило важливість надання реальних повноважень своєму посланцеві:

«Направити Йоффе на Україну з призначенням його народним комісаром державного контролю, або, якщо ця посада зайнята серйозним працівником, з наданням йому іншого народного комісаріату. Понад це, Йоффе призначається членом Ради оборони України»⁶¹.

Оскільки наркомат держконтролю очолював такий «серйозний працівник», як М.Скрипник, який не був всеросійським централістом, то для А.Йоффе створили нове відомство з дещо схожими контрольними функціями – наркомат радянської інспекції⁶². До нього незабаром було передано частину функцій, що їх мав до того скрипниківський Наркомдержконтроль. Принагідно відзначимо, що у складі РНК РСФРР окремого наркомату радянської інспекції не було.

Навіть за стрімкого прямування до злиття, Кремль не забував, що публічна ініціатива мала виходити з України. У «радянському порядку» саме «ЦВК рад України» першим ухвалив постанову, в якій було задекларовано потребу «спільності боротьби та єдності керівництва» перед обличчям єдиного ворога⁶³. Датою ухвалення такого рішення в більшості історичних праць та збірників документів називається 18 травня 1919 р.⁶⁴ Однак архівні джерела (йдеться про протоколи засідань ВУЦВК та політбюро ЦК КП(б)У, де й зафіксовано обговорення питання про об'єднання) свідчать про 19 травня⁶⁵. Ця ж дата згадується у спеціалізованих («військовому» та «дипломатичному») збірниках документів⁶⁶, до неї апелюють і деякі історики⁶⁷. Про те ж свідчать і дописи в датованій 20 травня періодиці. Так, в армійській газеті з'явилася замітка «Вчерашнее заседание ЦИК», в якій відзначалося, що «це було найбільш урочисте з усіх

⁵⁹ Там же. – С.148.

⁶⁰ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.3. – Л.2.

⁶¹ Там же. – Д.5. – Л.1.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.15.

⁶³ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про об'єднання військових сил радянських республік, 18 травня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. – С.118.

⁶⁴ Див., напр.: Там само. – С.118–119; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і мат.: Довідник: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1997. – С.53.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.17–18; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

⁶⁶ Докладная записка главного командования председателю Реввоенсовета республики об организации войск Украинского фронта // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. – Москва, 1969. – С.234, 798; Постановление Центрального Исполнительного Комитета УССР об объединении военных сил советских республик, 19 мая 1919 г. // Документы внешней политики СССР. – Т.2. – С.168.

⁶⁷ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – К., 1996. – С.88; Щусь О. Воєнно-політичний союз радянських республік. – С.598.

засідань, мітингів і зборів, які лише відбувалися в Києві до вчорашнього дня»⁶⁸. Розповідалося про це й у партійному часопису, де серед іншого вказувалося, що Л.Троцький (найголовніший учасник засідання, один із «вождів світової революції») прибув до Києва 19 травня о 8-й год.⁶⁹ Про те, що «вчора в театрі ім. Лібкнехта (нині – Національна опера України ім. Т.Шевченка – Г.С.) відбулося об'єднане засідання Центрального виконавчого комітету» повідомлялося і в головній радянській газеті України⁷⁰.

Та незважаючи на всі наведені аргументи саме дата 18 травня до цього часу залишається «канонічною». Аналіз першоджерел дозволяє зробити висновок, що її появу зумовив збіг обставин. З якихось причин, імовірно через опіску або технічну помилку, у постанові політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня при згадці української об'єднавчої «ініціативи» йшлося саме про рішення ВУЦВК від 18 травня⁷¹. Ця ж дата згадувалася й у промові Л.Каменева на засіданні ВЦВК⁷² та в ухваленій «об'єднавчій» декларації ВЦВК від 1 червня⁷³. Та головним штрихом до надання «канонічності» даті 18 травня стала, на наш погляд, резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», що 29 листопада 1919 р. була схвалена пленумом ЦК РКП(б) та затверджена без змін VIII конференцією РКП(б), котра відбулася 2–4 грудня 1919 р. У ній декларації «ЦВКУ від 18 травня 1919 р.»⁷⁴ було надано ознаки юридичного акту. Автором цієї резолюції став В.Ленін, а висловлене ним сумнівам серед радянських істориків не підлягало. Натомість уже після розпаду СРСР це питання детально не аналізувалося.

Причиною звернення до проблеми «18/19 травня» у цій статті стало насамперед намагання автора підтвердити нагальну потребу нового осмислення теми відносин між УСРР та РСФРР на основі аналізу першоджерел. Утім, попри розбіжність у датуванні, в усіх випадках текст резолюції ЦВК рад України ідентичний. У ньому, зокрема, проголошувалося: «Всі матеріальні засоби [...] мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру»⁷⁵. Щоб продемонструвати суспільну підтримку цієї об'єднавчої ініціативи, ВУЦВК ухвалював її спільно з «Київською радою Робітничих депутатів, Повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками Київських професійних спілок та фабрично-заводських комітетів»⁷⁶. Утім, говорити про те, що це було ініціативою українського владного субцентру, не доводиться.

Указану постанову ВУЦВК було ухвалено як резолюцію на доповідь голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького «Оборона Радянської Республіки та міжнародне становище»⁷⁷. У доповіді неодноразово зазначалося – Україна

⁶⁸ Вчерашнее заседание ЦИК // Красная армия (Киев). – 1919. – 20 мая.

⁶⁹ Приезд тов. Троцкого // Коммунист (Киев). – 1919. – 20 мая.

⁷⁰ Вождь Красной армии в Киеве // Известия ВУЦИК. – 1919. – 20 мая.

⁷¹ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

⁷² ГАРФ. – Ф.1235. – Оп.21. – Д.17. – Л.4.

⁷³ Заседание Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Правда. – 1919. – 3 июня.

⁷⁴ Резолюция ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.359.

⁷⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. – Ч.1. – С.535.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.17.

та «Великоросія» становлять єдину радянську республіку, і такі твердження переривалися оплесками. Зокрема, після зауваги про те, що, на відміну від попереднього року, у 1919 р. встановлення радянської влади відбулося за значно меншого військового сприяння півночі, Л.Троцький відзначив, що українські партизанські загони та «нашвидкуруч створені загони робітників і селян [...] протягом декількох тижнів, двох – трьох місяців очистили величезну територію та приєднали мільйони трудящих до радянської Росії»⁷⁸. Щоправда, далі він дещо уточнив формулювання, зауваживши «наша країна (я кажу “наша країна” не лише про Великоросію, але й про Україну), оскільки це звільнена радянська країна, є озброєним табором»⁷⁹. Далі, відзначаючи військові завдання України та Росії, промовець ужив термін «федеративна республіка» як характеристику такого утворення, що вже існує⁸⁰. Таким чином, у цих випадках ішлося вже начебто не про «російську, а про «радянську країну» та «радянську» федерацію. Закінчив свою промову Л.Троцький закликом, виголошеним українською мовою: «Хай живуть українські робітники та всі чесні селяни!»⁸¹.

Після доповіді Л.Троцького почалося обговорення. Представник УПСР (комуністів) О.Шумський «застеріг від великоросійських патріотів, що мріють про відновлення старої Росії й, підтримуючи резолюцію, пропонує поширити об'єднання і на радянську Угорщину»⁸². Така пропозиція цілковито відповідала духові схвалюваних раніше звернень та декларацій, ураховувала сподівання на «світову революцію». Однак того дня змінювати нічого вже не стали, адже «об'єднавча» декларація ВУЦВК була лише легалізацією партійного рішення й відтак унесення коректив до неї не передбачалося. Та й формально для такого уточнення не було підстав, оскільки у запропонованій резолюції конкретні радянські республіки не називалися.

Не менш промовистим штрихом, що характеризував цю начебто «ініціативу» української сторони, був той факт, що того ж таки 19 травня, перед засіданням ВУЦВК, відбулася «нарада членів Центрального комітету РКП із членами Центрального комітету КПУ та деякими відповідальними працівниками», на якій, власне, і ухвалювалися до виконання ініційовані центром «об'єднавчі» завдання⁸³. У нараді взяли участь два (з п'яти наявних на той час) члени політбюро ЦК РКП(б) – Л.Троцький та Л.Каменев, а також заступник голови ВРНГ РСФРР І.Ломов. Таке представництво яскраво свідчило про важливу роль України у планах Кремля. Ураховуючи централізм РКП(б), можна впевнено стверджувати, що йшлося про необхідність виконувати директиву центру, затверджену пленумом ЦК РКП(б) від 4 травня. Така теза підтверджується змістом ухваленної постанови. Ті рядки резолюції, в яких ішлося про рішення «погодитися з постановою ЦК РКП про ліквідацію українського фронту й безпосереднє підпорядкування військових округів Реввійськраді республіки» та про потребу «провести через ЦВК рад України сьогодні ж директивну

⁷⁸ Там само. – Спр.10. – Арк.172.

⁷⁹ Там само. – Арк.172 зв.

⁸⁰ Там само. – Арк.177.

⁸¹ Там само. – Арк.180.

⁸² Там само. – Спр.9. – Арк.22.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

резолуцію про єдність фронту та єдність військової боротьби»⁸⁴, виразно підтверджують нашу тезу про те, що згадана резолюція ЦВК рад України, поперше, була ухвалена 19 травня, а по-друге – робилося це за наказом Кремля.

Останнім штрихом для розуміння обставин затвердження українською владою «об'єднавчої» резолюції було попереднє схвалення планів Л.Троцького (а не В.Леніна чи Й.Сталіна!) всіма членами політбюро ЦК РКП(б). 17 травня Л.Троцький надіслав телеграму до ЦК РКП(б) із пропозицією відсторонити від військової роботи В.Антонова-Овсієнка, М.Подвойського та А.Бубнова (останній – голова Реввійськради УСРР). З огляду на те, що вказаних осіб Л.Троцький фактично звинувачував у «партизанстві», він запропонував створити нову Реввійськграду України або взагалі ліквідувати Український фронт та підкреслив, що його у цьому підтримує Л.Каменев⁸⁵. Після схвалення цих намірів В.Леніном Л.Троцький надіслав до Кремля телеграму, в якій повідомляв остаточне рішення: «Прибув т. Йоффе. Він вважає, як і ми, неможливим подальше збереження Антонова та Бубнова в Реввійськраді України. Найбільш правильним рішенням уявляється нам ліквідація фронту шляхом виділення Західної армії й зосередження всіх сил Донбасу. Троцький»⁸⁶. Ті члени політбюро ЦК РКП(б), які перебували в Москві (В.Ленін, Й.Сталін, М.Крестинський), відповіли на цю пропозицію цілковитою згодою⁸⁷. Л.Троцький та Л.Каменев отримали карт-бланш на проведення свого рішення через ЦК КП(б)У та ВУЦВК.

Той факт, що українські радянські владні органи затвердили «об'єднавчу» директиву Кремля лише за присутності членів політбюро ЦК РКП(б), свідчив про її, скажімо так, недостатню популярність в УСРР. До того ж ЦК КП(б)У таки запропонував деякі доповнення до директиви центру, в яких йшлося про потребу формального збереження національної специфіки військових сил. Йшлося, зокрема, про такі рядки:

«2. Усі військові частини, що формуються на території України, формуються як українська армія з відповідного назвою частин. [...] 4. Головнокомандування має відповідно (після остаточного затвердження рішення про “єдність” – Г.Є.) змінити свою назву, щоб вийшло приблизно наступне: “Головнокомандування всіма збройними силами радянських республік”. Довести про цю постанову через тт. Троцького та Каменева до відома ЦК РКП із проханням ужити заходів (стосується п.2 та 4)»⁸⁸.

Ці пропозиції, що вже справді були ініціативою українських радянських керівників і втілення яких могло б свідчити про намір надати майбутньому об'єднанню форми «радянської» (а не «російської») федерації, було проігноровано Кремлем. На відміну від позиції керівництва УСРР, яке, приміром, навіть в об'єднавчій декларації від 19 травня 1919 р. наголошувало на потребі

⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

⁸⁵ В.И.Ленин: Неизвестные документы 1891–1922. – Москва, 2000. – С.228.

⁸⁶ Цит. за: Там же.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

об'єднання збройної боротьби «в усіх існуючих радянських республіках» та необхідності зосередження всіх матеріальних засобів «навколо спільного для всіх республік центру»⁸⁹, у центрі мислили у форматі двосторонніх «відносин», а якщо точніше – входження України до складу РСФРР.

Яскравим віддзеркаленням позиції Кремля стало інтерв'ю Л.Каменева газеті «Правда», яке він дав після повернення з України. Зазначивши гостру потребу ліквідувати «партизанство» в республіці, Л.Каменев сказав:

«Як їх ліквідувати? **Об'єднати всіх у регулярну армію.** [...] Питання про об'єднання всіх українських партизанських загонів і про створення регулярної армії потрібно поставити **якомога ширше**. Ідеться не про створення української армії, а про те, щоб **залучити всі українські партизанські загони в єдину Червону армію.** Узагалі, потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно приступити до об'єднання основних галузей управління та господарства. *Це питання про повне злиття вже поставлене й уже вжито заходів до практичного його вирішення* (виділення – так в оригіналі, курсив – наш – Г.С.). [...] Крим, як і Україна, має ввійти до складу єдиної радянської Росії»⁹⁰.

Із виділеними у цитаті курсивом твердженнями не могло погодитися керівництво УСРР. У Києві таке «злиття» на той час убачалося політично недоцільним кроком. Урешті, у схвалюваних доти резолюціях, як і в уже згаданий ст.4 Конституції УСРР, ішлося про потребу створення «міжнародної соціалістичної радянської республіки», а не розширення «російської».

Позицію керівництва УСРР щодо відносин із РСФРР було чітко зафіксовано в резолюції пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня. Її текст не можна відшукати у численних збірниках документів, немає його й у ґрунтовному виданні резолюцій і рішень з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КПУ, де мало б бути вміщено всі такі документи. Щоправда, у цьому збірнику згадується, що пленум ЦК КП(б)У від 27 травня «розглянув питання про відносини РСФРР і УСРР»⁹¹, але через невідповідність ухваленій з цього приводу резолюції ідеологічному курсу 1960–1980-х рр. опубліковано її не було. Аналіз цього документа дає змогу визначити особливості «українського погляду» на перспективи розвитку відносин України з Росією та державного статусу УСРР. Наводимо це рішення повністю:

- «1. Формальна самостійність УСРР має ще залишитися.
2. Діям деяких занадто старанних агентів РСФРР (особливо військових і продовольчих), що не зважають на національні особливості українського селянства, потрібно покласти край найрішучішим чином.

⁸⁹ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про об'єднання військових сил радянських республік, 18 травня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. – С.119.

⁹⁰ На Україне и в Крыму (Беседа с тов. Каменевым) // Правда. – 1919. – 24 мая.

⁹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.56.

3. Та необхідна централізація, рішення про яку ухвалено постановою політбюро ЦК КПУ за пропозицією ЦК РКП, має здійснюватися відкрито, у вигляді формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР (ЦВК). Зокрема, питання про централізацію військового командування, залізничної справи, Раднаргоспу та фінансів потрібно вирішити саме таким чином.
4. Безпосереднє розпорядження на місцях, минаючи центр. [альні] устан.[ови] Українських Республік (так у тексті, очевидно – Української Республіки – Г.Є.) безумовно неприпустиме.
5. Означені рішення довести до відома ЦК РКП, для чого делегувати до Москви т. Раковського, якому одночасно доручається провести перемовини про форми об'єднання обох республік»⁹².

Указаним рішенням розгляд резолюції з питання про відносини не обмежився. Пунктом 9-м порядку денного пленуму було питання «Про Раднаргосп». Його вирішення також свідчило про несприйняття централізаторської нетерплячки центру:

«Запропонувати ЦК РКП суворо підтвердити всім економічним організаціям в Україні, що вони є органами УСРР, і що вони зобов'язані підкорятися центральним та місцевим органам УСРР. Резолюцію Всеукраїнського з'їзду професійної спілки про ліквідацію Уккранаргоспу визнати неправильною (курсив наш – Г.Є.)»⁹³.

Виділене курсивом особливо важливо, адже йшлося про той з'їзд, який, як похвалявся відповідальний за його проведення нарком праці УСРР Б.Магідов, «пройшов під прапором комуністів», і неодноразово «свідомо підкреслював необхідність об'єднання з Російською республікою»⁹⁴.

Резолюція пленуму свідчила про те, що в керівництві КП(б)У до прагнення центру «злити» Україну поставилися вкрай критично. Українські радянські керманічі не заперечували потреби тісного об'єднання, але категорично наполягали на тому, що єдиним розпорядником у республіці мають бути саме центральні органи влади УСРР. Це прямо суперечило намірам Кремля.

Формально позиція ЦК КП(б)У обумовлювалася відповідними настановами затверджені VIII з'їздом РКП(б) (18–23 березня 1919 р.) нової програми партії. У пункті 9.3 відзначалося: «Як одну з перехідних форм до повної єдності, партія висуває федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»⁹⁵. От тільки існувала істотна відмінність в оцінках поточної ситуації між більшовицьким центром влади та його українським субцентром.

Для Кремля згаданий пункт програми став теоретичним обґрунтуванням того «винятку із загальної настанови централізму», який уже було допущено на практиці фактом утворення радянських республік у національній оболонці. Там уважали, що всі утворені на теренах колишньої Російської імперії

⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

⁹³ Там само. – Арк.5.

⁹⁴ Беседа с тов. Магидовым // Коммунист (Киев). – 1919. – 10 мая.

⁹⁵ Программа Российской коммунистической партии (большевиков) // Восьмой съезд РКП(б): Март 1919 года: Протоколы. – С.398.

«окремішні» радянські республіки вже входили до складу федерації, існування якої, власне, і було тим «винятком». Звідси – згадані вказівки на вже наявну радянську федерацію, які ми наводили вище. Наступним кроком мало бути «злиття» – тоді комуністичне будівництво набуло б цілісних та органічних для нього форм.

В Україні «федеративне об'єднання держав» сприймалася інакше. Тут це вбачалося й публічно пропагувалося як майбутній крок. Керманичі УСРР не вважали за доцільне, щоб республіка стала, як ішлося у вже цитованому інтерв'ю Л.Каменєва, «частиною єдиної радянської Росії». Натомість у них були плани стосовно розширення власного впливу на Галичину, про що свідчить відповідна резолюція з рішень того ж таки пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р.: «1. Визнати формальну самостійність партійної організації Галичини, радянський уряд Галичини (рад, ревкомів та ін.). 2. Партійну організацію Галичини вважати обласною організацією КПУ. [...] 4. Підпорядкувати галичанську армію впливу командування УСРР»⁹⁶.

У резолюції пленуму від 27 травня 1919 р. було означене практичне ставлення ЦК КП(б)У до проблеми. Натомість в опублікованій 1 травня в партійній газеті статті головуючого на тому пленумі І.П'ятакова давалося теоретичне обґрунтування українського підходу. Посилаючись на процитований вище пункт із програми РКП(б), І.П'ятаков підкреслював: «Роз'єднані радянські республіки рухаються одна одній назустріч. Одним із перших кроків у цьому розумінні і є **федерація** або договірне об'єднання двох чи декількох республік в одну республіку, зі збереженням відносної політичної самостійності кожної із них»⁹⁷. Окремо він наголошував на тому, що «національні вимоги [...] нерідко утруднюють проведення швидкого й послідовного об'єднання. Приходиться, доводячи й роз'яснюючи народним масам необхідність об'єднання, вичікувати того моменту, коли ця **необхідність** буде усвідомлена **трудащими** масами... Централізація здійснюється не методами насилля, а методами добровільної згоди» (виділено в оригіналі – Г.Є.)⁹⁸. Різницю в оцінках як поточної ситуації, так і перспектив розвитку відносин між Кремлем та Києвом видно неозброєним оком.

Після згаданого інтерв'ю Л.Каменєва газеті «Правда» за намірами якомога швидше ліквідувати українську державність закріпилася назва «курс Каменєва» або «каменєвський курс». Сам факт виходу такого інтерв'ю було сприйнято в Києві як офіційне підтвердження позиції Кремля. Реакцію ЦК КП(б)У ми розглянули. Але не всі члени ЦК були присутні на тому пленумі. Зокрема, В.Затонський у той час намагався залагодити галицькі справи. У датованій 31 травня 1919 р. (о 23-й год.) телефонограмі з Проскурова він зазначив ще один чинник, котрий мав спонукати до бодай тимчасової відмови від курсу на «злиття»:

«Тепер великою перепоною в роботі є поспішність москвичів, що квапляться приєднати Україну. Галичани-українці бажають

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

⁹⁷ Пятаков Г. Проблемы национального освобождения // Коммунист. (Київ). – 1919. – 1 мая.

⁹⁸ Там же.

об'єднуватися з нами, але з підозрою ставлять до русифікації, особливо коли читають "Правду", московські "Известия" й особливо останні номери "Боротьби". [...] Чи справді взято каменевський курс, яке ставлення нині до боротьбистів?»⁹⁹.

Цю телефонограму негайно було передано Х.Раковському, який у Москві за дорученням пленуму ЦК КП(б)У вів перемовини про об'єднання. У Кремлі були змушені рахуватися з доволі категоричною позицією КП(б)У, тому вирішили не форсувати оформлення «злиття». Це було враховано у відповіді Х.Раковського: «Заяви Каменєва, що передані в інтерв'ю, не є думкою ані української, ані російської радянської влади»¹⁰⁰. Здавалося б, перемогла позиція Києва. Виглядало так, що Кремль визнав потребу створення міжнародної, а не розширення російської «федерації» радянських соціалістичних республік. Це знайшло відображення в публічному акті, що підсумував стан відносин між УСРР та РСФРР – об'єднавчій резолюції Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р.

Першочервнева резолюція ВЦВК: міждержавна угода чи декларація про наміри?

Щоб охарактеризувати зміст резолюції ВЦВК від 1 червня 1919 р. потрібно проаналізувати механізм її ухвалення. 28 травня, тобто наступного дня після затвердження пленумом ЦК КП(б)У розглянутої вище резолюції про відносини між УСРР та РСФРР, відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б). Першим пунктом порядку денного стало «питання про воєнно-економічний союз з Україною»¹⁰¹. Було вирішено:

«А) Провести через ЦВК постанову про об'єднання: а) військового комісаріату та командування; б) ВРНГ; в) Наркомшлях; г) Наркомзем і Наркомпраця (так у протоколі, імовірно описка – в інших подібних документах йшлося про Наркомфін, а не Наркомзем – Г.Є.). Б) Затвердити як директиву для ЦК КПУ, що наркоми РСФРР стають союзними наркомми, а наркоми України – їх обласними»¹⁰².

Із тексту протоколу, здавалося б, випливає, що проведена через ВЦВК постанова й мала стати, власне кажучи, «угодою про союз». Натомість ознайомлення з наявним у матеріалах цього засідання політбюро ЦК проектом резолюції ВЦВК свідчить про односторонній («російський») характер запланованого рішення. У ньому не йшлося про формалізацію певних відносин між УСРР та РСФРР, це радше була декларація про наміри чи маніфест. Ось текст проекту:

⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.22.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Протокол засідання політбюро ЦК, 28 мая // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.163.

¹⁰² РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.9. – Л.1. Див. також: Протокол засідання політбюро ЦК, 28 мая. – С.163.

«І. ВЦВК визнає за необхідне провести тісне об'єднання: 1) військової організації й військового командування; 2) Рад народного господарства; 3) залізничного управління та господарства; 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Російської й Української СРР із тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. II. Об'єднання повинно бути проведено шляхом угоди з УЦВК (тобто Українським ЦВК – Г.Є.) та РНК України. III. Для здійснення вказаних шляхів обирає комісію у складі [...] (не зазначено – Г.Є.), якій доручає негайно вступити в переговори з відповідними представниками УЦВК та разом із ними напрацювати конкретні форми об'єднання»¹⁰³.

У наступні дні до проекту постанови ВЦВК внесли вагому корективу: вироблені на прикладі з Україною принципи об'єднання було вирішено поширити на інші радянські республіки, щоправда без Угорщини. Для цього обласним партійним органам Латвійської та Литовсько-Білоруської Республік було поставлене завдання організувати відповідні публічні звернення вищих радянських органів влади. Відтак за підписами членів Ради оборони Литовсько-Білоруської Республіки¹⁰⁴ та голови уряду радянської Латвії П.Стучки¹⁰⁵ відповідні телеграми з проханням включити ці утворення до військового союзу було надіслано 31 травня. Однак П.Стучка у примітці «не для друку» підкреслив: «Становище, що склалося, потребує деякої обережності у зламів», та відзначив, що уряд Латвії формально не має повноважень ухвалити рішення про зміну підпорядкування латвійської армії¹⁰⁶, що свідчить про те, що голова уряду радянської Латвії не мав права дати вказівку підписати яку-небудь угоду.

1 червня 1919 р. відбулося розширене засідання політбюро ЦК РКП(б), в якому, окрім його членів В.Леніна та Л.Каменева, узяли участь М.Калінін, Х.Раковський, Е.Скляньський, І.Смілга, В.Міцкевич (Капсукас) (останній – очільник уряду Литовсько-Білоруської Республіки)¹⁰⁷. У порядку денному значилося лише одне питання: «Про воєнно-економічний союз із радянськими республіками»¹⁰⁸.

Рішення політбюро ЦК РКП(б) містило три підпункти. Перший із них був таким: «1а) Прийняти *проект резолюції Каменева* (тут і нижче виділення наше – Г.Є.) про воєнно-економічний союз радянської Росії, України, Латвії, Литви та Білорусії. Доручити йому запропонувати її до ЦВК»¹⁰⁹. Після процитованого наведено текст проекту рішення, яке й було затверджене на цьому засіданні. Для нас важливо підкреслити, що автором вказаного проекту був Л.Каменев. Сам факт того, що рішення «про союз» доручили готувати найбільш активному поборнику «злиття» навіть після того, як було начебто

¹⁰³ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.9. – Л.4.

¹⁰⁴ Там же. – Оп.65. – Д.47. – Л.34.

¹⁰⁵ Там же. – Д.45. – Л.38.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Там же. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

¹⁰⁸ Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): Повестки дня засідань: 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – С.35.

¹⁰⁹ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

визнано, що його думки не відповідають курсу ЦК РКП(б), свідчив про те, що ідея «злиття» для Кремля актуальності жодним чином не втратила.

Другий підпункт звучав так: «1б) Для **вироблення угоди** (на основі директиви ЦК) **обрати від ЦВК** комісію у складі Каменєва, Курського, Троцького, Красіна, Сталіна, Чичеріна, Рикова, Крестинського»¹¹⁰. У цьому підпункті автор виділив ті складові резолюції ЦК РКП(б), які свідчать про відсутність угоди як такої, тобто про те, що її ще треба було складати. І саме для цього й створювалася комісія ВЦВК, яка мала сформулювати пропозиції лише російської сторони (з інших республік у комісії ніхто представлений не був). Постановою ВЦВК декретувався, чи якщо бути точнішим – декларувався, – лише перший підпункт.

Того ж дня ухвалений на засіданні політбюро ЦК РКП(б) проект резолюції з деякими косметичними змінами було затверджено Всеросійським ЦВК у «радянському порядку». У резолюції йшлося про *наміри* створити «воєнний союз усіх згаданих радянських соціалістичних республік», що «повинен бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів». Відзначалося: «Тому, стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи і самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму [...]» Всеросійський ЦВК

*«визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. Об'єднання повинно бути проведене шляхом погодження з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів усіх зазначених радянських республік» (курсив наш – Г.Є.)*¹¹¹.

Виділені курсивом слова зайвий раз указують на те, що подібне об'єднання бачилося як майбутній крок, а сама ця постанова була декларацією про наміри, яка підтверджувала й узагальнювала подібні декларації України та інших радянських республік.

Після цього засідання Х.Раковський затримався в Москві ще на один день – 2 червня 1919 р. він наполегливо відстоював позицію ЦК КП(б)У на об'єднаному засіданні політбюро та оргбюро ЦК РКП(б), на якому розглядалися практичні проблеми у відносинах між РСФРР та радянськими республіками, насамперед з Україною. Уже 4 червня він доповідав у Києві на політбюро ЦК КП(б)У з питання про об'єднання. Рішення українського радянського керівного політичного органу зайвий раз свідчило про те, що постанова-декларація ВЦВК від 1 червня, а точніше – ухвали ЦК РКП(б), –

¹¹⁰ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

¹¹¹ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік – Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії – для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. – С.123.

сприймалися у ЦК КП(б)У як загальне керівництво до дії, а не наказ до безпосереднього застосування. Воно розпочиналося так: «Для складення проекту об'єднання [...]»¹¹².

Наступного дня Х.Раковський дав інтерв'ю кореспондентові газети Київського військового округу, в якому відзначив:

«Центральний виконавчий комітет у Москві у відповідь на постанову Центрального виконавчого комітету України від 17 травня (так у тексті, насправді – 19 травня. – Г.С.) вирішив ужити заходів до об'єднання тих комісаріатів, які обслуговують оборону радянських республік: військовий комісаріат, Рада народного господарства, комісаріати фінансів, шляхів сполучення і праці. Із цією метою Російським центральним виконавчим комітетом було обрано спеціальну комісію, куди входять товариші: Каменев, Курський, Троцький, Красін, Сталін, Чичерін, Риков та Крестинський. [...] В основі всіх цих об'єднань лежить два принципи: – з одного боку, визнання незалежності та свободи, а також самостійності України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму, а з іншого боку – єдність революційного фронту. [...] На найближчому своєму засіданні Центральный виконавчий комітет України обере зі свого боку комісію, котра разом з комісіями інших Центральных виконавчих комітетів радянських республік знайде форму такого об'єднання»¹¹³.

Схоже за змістом інтерв'ю він дав і головній радянській газеті – «Известиям ВУЦИК», зауваживши, що

«питання про створення федеральної конституції є питанням досить складним і потребує обговорення. Тому обраним центральними виконавчими комітетами комісіям доведеться, не перериваючи роботи над створенням кінцевих форм об'єднання всіх радянських республік, приступити зараз же до написання тимчасової угоди»¹¹⁴.

Зазначимо, що задекларовані у згаданих інтерв'ю принципи майбутнього об'єднання цілковито узгоджувалися як із рішенням пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р., так і з процитованою вище статтею І.П'ятакова про національне визволення.

Ці інтерв'ю ще раз підтверджують, що утворена 1 червня 1919 р. комісія ВЦВК, завданням якої було створити угоду про союз, мала односторонній («російський») характер. В Україні мала бути (і була!) створена аналогічна комісія ВУЦВК. Сама ж постанова ВЦВК від 1 червня стала декларацією про наміри, а не реальною угодою, котру – як постійну («федеральну конституцію»), так і тимчасову – потрібно було створити, і постановою ВЦВК така потреба визнавалася нагальним завданням.

¹¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.26.

¹¹³ Красная армия – 1919. – №60 – 6 июня. Матеріал газетної статті авторові люб'язно надав С.В.Кульчицький.

¹¹⁴ Неодолимый советский фронт (беседа с тов. Раковским) // Известия ВУЦИК. – 1919. – 6 июня.

Як в Україні, так і в Росії публічно відзначалося, що ініціатива об'єднання належала українській стороні. Щоправда, у республіці більше підкреслювалося те, що в основу такого об'єднання буде покладено визнання незалежності, свободи та самостійності України. Інакше кажучи, наголошувалося, що союз буде рівноправним. Однак кремлівські керманічі в такому майбутньому об'єднанні вбачали ліквідацію формальної української державності та входження республіки до складу РСФРР. І воліли зробити це якомога швидше. Але аналіз цих намірів та кроків з їх реалізації – тема для іншого дослідження.

Формальним визнанням права націй на відокремлення керманічі більшовиків сподівалися зцементувати централізовану державу. Спочатку можливість федералізації Росії вони категорично заперечували, сподіваючись, що в національно-визвольних рухів не вистачить сил для відокремлення, а централізована держава у зародку придушить такі прагнення. Однак розвиток революції в Росії продемонстрував, що національно-визвольний рух перебуває на тому етапі, коли заперечення федералізації посилює прагнення до відокремлення, тобто робить його цілком вірогідним варіантом. Відтак більшовицький провід діяв за обставинами. Політику партійного керівництва впродовж 1917 – лютого 1919 рр. у питанні про державний устрій влучно охарактеризував І.П'ятаков: «Зустрічаючись на практиці з цим питанням, наша партія ходила колом та довкола, то відверто негативно кажучи про федерацію, то “в крайньому випадку допускаючи і федерацію”, то погоджуючись з тим, що федерація – річ непогана. Твердого курсу не було»¹¹⁵.

Завдяки такій нечіткості Кремлю і вдавалося опанувати національні «окраїни». При цьому «загальної настанови централізму» ніхто не скасовував, адже ця ідея була засадничою для комуністичного світобачення. Але використання більшовиками національних гасел спричинило створення радянських республік у національній оболонці, що само по собі суперечило наявним настановам централізму. Щоб позбутися суперечності між практикою та принциповими положеннями комунізму до програми партії було внесено формулювання про федерацію як перехідний етап до цілковитого злиття. Оскільки про скільки-небудь реальну незалежність національних республік не йшлося, то у Кремлі цілком, здавалося б, закономірно визначали наявний зв'язок із такими республіками, насамперед з Україною, як федеративний і, відповідно, наступним кроком бачилося «злиття».

«Самостійницькі» («самостийнические») настрої, що в перші місяці 1919 р. поширювалися як серед рядових членів КП(б)У, так і керівництва УСРР, посилили у верхівки РКП(б) побоювання того, що Україна може стати реально незалежною. Водночас, з огляду на тріумф радянської влади в лютому – березні 1919 р., що сприймався як перемога комуністичних ідей, потреба у «відступі від настанови централізму» при вирішенні «українського питання» зникла

¹¹⁵ Пятаков Г. Проблемы национального освобождения // Коммунист (Киев). – 1919. – 1 мая.

як така: мети, здавалося б, було досягнуто. Відтак у Кремлі спробували форсувати «злиття».

Український субцентр більшовицької влади був ближчим до епіцентру подій і був змушений зважати на настрої суспільства. Тут добре розуміли, що актуальність національно-державного будівництва не зникла. Дозволену новою партійною програмою федерацію верхівка КП(б)У розтлумачила як майбутній крок, для здійснення котрого потрібно провести потужну агітаційну роботу. Тому, незважаючи на тиск, зі «злиттям» категорично не погодилися та змусили центр рахуватися з українською думкою. «Злиття» України, яке Кремлеві здавалося вже ледь не вирішеною справою, знову довелося (бодай частково) відкласти. Компроміс було формалізовано в об'єднавчій декларації ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. Цей документ не підпадає під визначення формальної міждержавної угоди чи навіть обов'язкового до виконання на території РСФРР декрету. Це була публічна декларація про наміри, в якій наголошувалося також і на національно-державних правах тих країн, об'єднання яких планувалося. Ухвалення цього документа не усунуло розбіжностей між Кремлем та Києвом в оцінці стану й перспектив розвитку відносин по лінії УСРР – РСФРР.

The author analyzes the relations between USSR and RSFSR during first months of communism development in Ukraine. Based on authentic (or in terms of Communism party "ideological uneven") documents, one of them is the plenum of resolution of Central Committee Communist Party of Ukraine from 27 May, 1919s, author discredits the established in the historiography development scheme of this kind of relations. The evidential mistakes, specific for collections and documents of this theme, are fixed. The main attention is paid for analysis of "unifying" resolution of All-Russian Central Executive Committee from 1 June 1919s, which in the modern historiography traditionally considered as the agreement about "military-political alliance".

Keywords: USSR, RSFSR, Central Committee Communist Party (bolsheviks) of Ukraine, Central Committee Russian Communist Party (bolsheviks), All-Russian Central Executive Committee, military-political alliance, federalism, centralism.

